

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

НОВА СЕРИЈА

Књ. V св. 1-2

БЕОГРАД 1953

С А Д Р Ж А Ј

	Страна
1. <i>Свеш. Георгијевић</i> : Лингвистика у књижевности	1
2. <i>Св. Николић</i> : О грађењу сложених скраћеница у нашем савременом књижевном језику	9
3. <i>М. Стевановић</i> : Род и облици промене сложених скраћеница	18
4. <i>Св. Предић</i> : О грађењу и транскрибовању неких речи латинског порекла	27
5. <i>М. Павловић</i> : Значења и варијанте значења придева <i>ваздушаст</i>	35
6. <i>В. М. Мићовић</i> : О изразима <i>мачи гребештаци</i> и <i>гребешко гвожђе</i> у народним песмама	45
7. <i>Г. Шкриванић</i> : Прилози за разјашњење извесних назива оружја у народним умотворинама	52
8. <i>Милка Ивић</i> : Енклитички облик личне заменице као знак модалности	61
9. <i>М. С. Лалевић</i> : Обрада промене значења речи	65
10. Језичке поуке	75

УРЕЂУЈЕ ОДБОР

Секретар Уређивачког одбора — Бранислав Милановић

Научна Рибна

ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
БЕОГРАД 1953

Штампарија и књиговезница Српске академије наука, Космајска бр. 28

О ИЗРАЗИМА МАЧИ ГРЕБЕШТАЦИ И ГРЕБЕШКО
ГВОЖЂЕ У НАРОДНИМ ПЕСМАМА

Израз *мачи гребештаци* помиње се у народним песмама
на више места:

1

Није Осмо друштво остављао,
Ђе пуцају пушке цефердани,
Сијевају *мачи гребештаци*,
И јуначке полијећу главе.

IV, 22 (1932)*

2

Ето гребу *мачи гребештаци*,
Ев' шкргућу кости од јунака.

IV, 222 (1932)

3

И пред њима барјактар Косанић,
Који носи *мача Гребештака*.

IV, 459 (1932)

4

Гласом поју, рукама пљескају,
Веселе се, срести га чекају,
С развитима свилени барјаци.
И с пламени *мачи гребештаци*.

VIII, 144 (1936)

*) Наводи се односе на Српске народне пјесме од Вука Стеф. Караџића,
издање и штампа Државне штампарије, Београд. Римски број означава књигу,
арапски — страну, а у загради је назначена година издања.

5

И четири мача гребештака,
Полак бјеше гвожђа жестокога,
При ручици сребро позлаћено.

VIII, 332 (1936)

6

Па дијеле јуначко оружје:
Неки носи пушке срмалије,
Неки носи бистре цефердаре,
Неки носи од срме анцаре,
Неки носи ножа окована,
Неки носи маче гребештаке.

VIII, 339 (1936)

Вук у свом Рјечнику за реч *гребештак*„, тј. мач, каже да је стајаћа и упућује на *гребешко гвожђе*, а за овај израз не даје никаквог објашњења сем што наводи стих у коме се помиње. У примеру који је навео, Вук пише ту реч великим словом (Сијевају мачи Гребештаци).

По Академијском Рјечнику реч *гребештак* постаје од основе *гребешки* наставком *-јак*, па се *шк* у вези с *ј* мења на *шч* > *шт*; даље, за реч *гребешки* каже да је тамна постања и да је, по Миклошићу, изведена од *гренсти*.

Ј. Драгашевић (Нова Искра, год. 1904, стр. 188) за овај мач вели да то оружје није старинско и да је тих мачева доскора било: „То је мач (сабља) чије је сечиво као тестера зупчасто“. По В. В. Вукасовићу (Биљешке, 192) мачи су гребештаци или погани. (Ова два тумачења узета су из лексичке грађе Института за српски језик САН).

Описујући разне врсте мачева, С. Тројановић¹⁾ каже: „Гребештак је имао назупчан тилут, као тестеру. Њиме су неко време били наоружани млетачки лађари“.

В. Ђурчић²⁾ наводи стихове из народних песама (код нас под 1 и 2) и даје овакво објашњење:

1) Ст. Станојевић, Н. енциклопедија, III, под: „Оружје“.

2) Гласник Хрв. држ. музеја у Сарајеву, 55, стр. 91 (1943).

„У новијим пјесмама опјевани су мачеви „гребештаци“ и „гребешко гвозђе“. И овдје се ради сигурно о мјесту, гдје су мачеви ковани“.

Као што је познато, мачеви су врло старо оружје, скоро увек с две оштрице, тј. оштри с обе стране, отуда овако извођење речи *гребештак* од глагола *гребсти*, — било зато што је имао сечиво као тестера, било што му је тилут назупчан — мало је вероватно, јер је у народу сачувано поређење *оштар* као мач, чиме се изражава највиши степен оштрине.¹⁾

Друго тумачење: да су ови мачеви тако названи по месту — није искључено. Али ако се узму у обзир места у нашим земљама где су се ти мачеви могли ковати, као и места суседних земаља одакле су се могли увозити, овај се израз не би могао довести у везу ни са једним од њих. Истина, народни певачи су географска имена често мењали и деформисали у толикој мери да их је тешко са сигурношћу утврдити.

По нашем мишљењу, ова реч је могла постати или од народне речи *креме(н)штак* или од стране, немачке речи *Gärbstahl*. Размотрићемо обе ове могућности.

У вези с речју *кременштак*, која се говори и без *н* — *кремештак*, овај би израз гласио мачи *креме(н)штаци*, па би и поникао у оним крајевима где се та реч говори, а она се говори у Васојевићима, Морачи, Дробњаџима и, може бити, још у неким другим местима. Креме(н)штаком се назива *белутак* (соља), обичан кварц који је, као што је познато, врло тврд и при удару челиком испушта варнице, те се стога у недостатку кремена употребљава код народа за кресиво. Према томе, *мачи креме(н)штаци* означавали би врло тврде, љуте мачеве, мачеве из којих при удару севају варнице као кад се удари кременштаком о гвозђе, челик или једним о други. И на њих би се могли применити познати Бранкови стихови:

1) Истина је да још од XVI века постоје не много дугачки ножеви („мачеви“) који су са супротне стране сечива (тилута) били назупчани као тестера. Таквих је ножева („мачева“) било и до половине XIX века, а можда и доцније. Њих су имали војници у пионирским четама. И почетком овога века бајонети у војсци неких држава били су с једне стране тестерасти.

„Тврди као кремен камен, где станује живи пламен“, јер је кремен близак обичном кварцу.

Ј. Панчић у свом предавању *Човек у преисториско доба* на једном месту,¹⁾ кад говори о материјалу за простије камено оруђе, каже: „Где га је (тј. материјала) пак било, као на неким местима у Франуској и Ломбардији, ту су се наша читава поља застрга од *кремеништака*, у пола готови ножеви, секире, пијucci и друго несвршено или ту заборављено оруђе“. Таква камена оруђа, као што је познато, прављена су од *кремена*, те је Панчић реч *кремеништак* овде употребио у истом значењу, тј. као синоним речи *кремен*.

У песми *Роснић Стеван и Ђулбег барјактар* из збирке Н. Шаулића¹⁾ више пута се помиње (стихови 257, 264, 270, 340, 344) *мач крештак* који чак пресеца и „панцијер-кошуљу“:

Десну руку тури на умкаша,
Те извади *мача крештака*,
Па поближе прићера зечкаља,
И Турчина љуто ударио.
Колико га лако ударио
Пресјече му панцијер кошуљу,
Указа му цигерице црне . . .

Турчин је, према песми, поред „панцијер кошуље“ имао још и „уз кошуљу шипке од челика“, те му сабља није могла нашкодити, већ је при удару само „ватра сијевала“, али је Стеван једним ударом *мача крештака* пресекао и панцир-кошуљу и шипке од челика тако да се указала црна утробница (јетра). Одавде се види да је, према народном певачу, *мач крештак* не само врло оштар већ и необично тврд и љут *мач*. Ови стихови ишли би у прилог прве могућности о значењу израза „*мачи гребештаци*“.

На питање како је од *мачи крештаци* постало *мачи гребештаци* није тешко одговорити. Народном певачу који је први пут чуо *мачи крештаци* није била позната реч

1) Ј. Панчић, Из природе, С. К. Задруга, 140 (1893)

1) Н. Шаулић, Српске народне песме, I, 1 стр. 483 (1929)

креме(н)штак, па ју је погрешно запамтио као *гребенштак*. Такав додатак, једном створен у оним крајевима и од оних певача којима је била непозната реч *креме(н)штак*, употребљаван је и даље. У том погледу испитаћемо свих шест примера.

Пример под 1 налази се у песми *Шеховић Осман*, у којој се као узор јунаштва узима Бојичић Алија, те Вук вели: „По овоме се види да су ову пјесму спјевали Срби закона Турскога“. А „Срби закона Турскога“ још лакше су могли да погрешно чују и запамте горњи израз. За саму песму Вук вели да ју је чуо и забележио од свога оца.

Пример под 2 налази се у песми *Бој на Лозници*, коју је Вук забележио од Филипа Вишњића. Вероватно је да се реч *креме(н)штак* не говори у Вишњићеву крају или је њему била непозната, као што је била непозната и Вуку, јер је нема у његову Рјечнику. Стих: *Ето гребу мачи гребештаци* или је Вишњић направио место *с'јеку* . . . или је можда првобитни облик *гребу мачи креме(н)штакци* изражавао љути бој у коме су се чак и мачеви кременштакци толико израђавили и иступили да више не секу него гребу, па је и овде употребљен да би такође изразио оштрину борбе и јачину битке у којој су употребљене све три врсте ондашњег оружја — пушке, мачеви, топови:

Стоји цика тананих пушака,
 Стоји јаук рањених јунака;
 Ето гребу мачи гребештаци,
 Ев' шкргућу кости од јунака,
 Јека стоји убојних топова,
 Земља јечи, ведро небо звечи.

Најзад, ово би могла бити фигура, без везе са правим значењем, слична оној у стиху: *Бечу граде, не бечи се на ме*.

Пример под 3 налази се у песми *Срби у Донаверту*, која је изишла у Даници за годину 1826, како Вук наводи. Реч *гребештак* је ту написана великим словом, као и у стиху који Вук наводи у Рјечнику. Према томе би се, можда, могло за-

кључити да је певач или онај који је ту песму забележио, као и Вук, ову реч везивао за какво место.

Пример под 4 је из песме чији је скупљач непознат.

Примери под 5 и 6 налазе се у песми *Ударац на кулу капетана Адама Илића*, коју је Вуку послао Саво Мартиновић и коју је сам певао, како у предговору VIII књизи наводи Љуб. Стојановић.

Друга могућност је да је реч *гребештак* постала од немачке речи *Gärbstahl*, која означава нарочиту врсту челика и коју ћемо изближе објаснити.

Такозвано *ковано гвожђе* може се директно добити из гвоздене руде, као што се ово гвожђе и добивало на примитиван начин: руда се помеша с дрвеним угљем (ћумуром) и загрева се на огњишту дувајући ваздух меховима. Да би се овакво гвожђе претворило у челик, оно се жари с прахом од дрвоног угља (ћумура): гвоздене шипке попрашене ћумуром загревају се у земљаном сандуку. Овај процес назива се *цементација*, а тако добивени челик — *цементни челик*. На овај начин се израђивао чувени *дамаски челик* („сабља димискија“), тј. цементацијом кованог гвожђа које је директно добивено из руде на огњишту. У 18-ом и 19-ом веку добивало се добар челик цементацијом танких шипака од кованог гвожђа, али такав челик није хомоген: свака се шипка највише угљенисала по површини, а у дубини све мање. Стога се овај челик накнадно обрађивао: искивао у танке, пљоснате шипке и калио, затим се више тих шипака везивало у снопић (нем. *Garbe*) који се усијавао, па чекићем искивао или ваљцима извлачио. Тако добивени челик зове се немачки *Gärbstahl* („рафинисан челик“). Од тога челика градиле су се најфиније врсте разноврсног сечива.

На основу овога, *мач гребештак* би означавао мач од нарочитог челика (нем. *Gärbstahl* или *Gerbstahl* или *Gerbestahl*) и као што обично бива с туђим речима чије је значење простом човеку из народа, када их први пут чује, нејасно и непознато, тако се и овде десило: без обзира на језичке законе о претварању извесних гласова или гласовних група код позајмљених речи, реч је доведена у везу (народном

етимологијом) с нашом речју *грешти* и добила тако у оба дела наш облик.

Ако би се ова претпоставка усвојила, за коју засада нема сигурних доказа, било би јасно и значење израза *гребешко гвожђе* (Све у љуто у гребешко гвожђе). То би дакле био нарочити облик челика (љуто гвожђе = челик). Пут би био обрнут од онога што смо навели говорећи да је *гребештак* постало од *кремештак*. Певачу је била непозната реч *гребештак*, па ју је заменио њему познатом речју *кремештак*. Веза му је изгледала природна: особине кременштака пренесене су на мач, тј. то је мач тврд, љут као кремештак, дакле мач нарочитих особина које би, у крајњој линији, биле условљене материјалом од којег је искован. Можда би у прилог ове претпоставке: да је *кремештак* (као назив мача) направљен према *гребештак* ишло и то што кременштак нема у поменутој песми *н*, које бисмо очекивали судећи по паралелним образовањима: *планинштак*, *илинштак* итд. Додуше, кременштак се јавља и без *н*, дакле као кремештак, и у нашим народним говорима, бар у значењу белутка.

В. М. Мићовић